

УДК: 37.2(430)

Л. В. Литвин

ВИНИКНЕННЯ ОСВІТИ ВИХОВАТЕЛІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В НІМЕЧЧИНІ (XIX СТ.)

У статті проаналізовано погляди і прагнення окремих діячів та груп до організації освіти вихователів з масштабними тенденціями того часу. Виникнення та розвиток громадського виховання дошкільників та освіти вихователів переплітається з економічними, політичними та соціальними проблемами в Німеччині у XIX ст.

Ключові слова: дошкільний навчальний заклад, освіта вихователів, «піклувальний заклад», дошкільна освіта.

В статье проанализированы взгляды и стремления отдельных деятелей и групп к организации образования воспитателей с масштабными тенденциями того времени. Возникновение и развитие общественного воспитания дошкольников и образования воспитателей переплетаются с экономическими, политическими и социальными проблемами в Германии в XIX ст.

Ключевые слова: дошкольное учебное заведение, образование воспитателей, «заботливое заведение», дошкольное образование.

The views and intentions of some figures and groups to the organization of the kindergarten teachers' education with the tendencies of that time are analyzed in the article. The appearance and development of the preschool children's public education and kindergarten teachers' education are closely interwoven with the economical, political and social problems in Germany in XIX century.

Key words: preschool, kindergarten teachers' education, "caring educational institution", preschool education.

«Знання з історії професії вихователя є допомогою у вирішенні повсякденних завдань та важливою передумовою компетентних поглядів на сучасність. Водночас знання історії освіти вихователів убезпечує від упереджень, песимізму та прагнень до утопічної мети».

В. Клафкі (1971)

Як свідчать історичні дослідження, на початку XIX ст. в Німеччині все більшого визнання й поширення набувала думка про особливе значення й необхідність спеціальних виховних закладів для дітей дошкільного віку. В окремих німецьких землях виникали заклади для нагляду за дітьми, школи очікування, школи для маленьких дітей та інші заклади з подібними назвами. Здебільшого їх засновували для дітей трудящих.

Відомо, що 1802 р. княгиня Пауліна фон Ліппе-Детмольд заснувала «перший заклад для нагляду за дітьми в Німеччині» [2, 132]. Окрім уже заснованого нею «піклувального закладу», до якого належали сиротинець, лікарня, робітничий дім та школа для дівчаток, вона заснувала «заклад

для нагляду» за немовлятами і дітьми віком до чотирьох років. Княгиня закликала жінок заможних класів узяти на себе нагляд за доглядальницями. Ними обирали старших дівчат із сиротинця та школи під час конфірмації й випуску із закладу, щоб потім практично навчати їх догляду за дітьми. Доглядальницями керувала начальниця сиротинця. На заняттях у школі вони вчили пісні та ігри, які могли використовувати в роботі з довіреними їм дітьми [2, 135]. Свого часу виховання дітей дошкільного віку як спеціальну галузь педагогіки розглядав у своїх регулярних публікаціях Крістіан Генріх Вольке (1752—1823). У праці «Стисло про науку виховання» (1805) він запропонував «План закладу з догляду та підготовки для молодших дітей обох статей, розрахований на три-чотири роки перед їх вступом до школи». Для супроводу дітей Вольке пропонував, щоб деякі матері збиралися разом та обговорювали на таких зустрічах «найкращий спосіб виховання й догляду» для їхніх дітей. Вони мали консультуватися з освіченими чоловіками і вже тоді по черзі брати під свій нагляд усіх

дітей на цілий день, розважаючи та навчаючи їх, але передусім виконуючи функції берегині «Берегиня» мала завжди бути в доброму настрої, доброзичливою та жвавою, любити чистоту й порядок, приємно, правильно і зрозуміло розмовляти, бути розсудливою, володіти певними знаннями (або засвоїти ці знання) з історії природи, мистецтва, людини (переважно про природу дитини), методиками навчання та виховання, вміла гратися з дітьми і розважати їх. «Уся їхня природа та поведінка мали виховувати в дитині любов, повагу та цілковиту слухняність. Ці вихователки повинні були мати вік від 30 до 45 років» [3, 44].

Вольке наполягав на тому, що нагляд за дітьми в закладах має здійснювати освічений персонал. Тому вважав необхідним наявність «гарних закладів для освіти професійних доглядальниць за дітьми та майбутніх матерів» [1, 35]. Він був одним із перших, хто хоча б теоретично визнавав важливість громадських закладів для дітей дошкільного віку та необхідність освіти вихователів.

Практичну спробу втілити цю ідею в життя 1805 р. зробив у м. Фрайберг ан дер Заале (Саксонія) пастор Фібіг. У школі для черниць він почав щочетверга після обіду навчати 13—14-річних дівчаток, як виховувати маленьких дітей. Завдяки цьому започаткуванню 1807 р. відкрилася «школа нагляду за дітьми» при сиротинці, яка існувала до 1814 р. Тут учениці навчалися за навчальним планом чотири дні на тиждень, готуючись до майбутньої роботи.

Навчання складалося з вивчення: фізичного розвитку дитини (дві години раз на тиждень); основ природного догляду за тілом і його частинами в здоровому та хворому стані; вправ на розвиток відчуттів; гарних дитячих пісень (дві години); розвитку розумових здібностей дитини (одна година); морального виховання дітей; малювання олівцем та грифелем; історії природи; рецитації вивчених напам'ять пісень, віршів та висловів [там само, 35–39].

Щонеділі увечері відбувалися так звані тижневі розповіді, що мали засвідчити, чи все засвоїли учениці. Концепція Фібіга багато в чому збігається з системою Вольке.

Подібні школи відкривали Фрідріх Вадцек (1763—1823) та інші прогресивні діячі. Згодом у різних частинах Німеччини поступово виникали нові громадські заклади для дошкільнят. Засновники цих перших громадських закладів для дітей у Німеччині швидко зрозуміли, що персонал для догляду за маленькими дітьми не зможе відповідати потребам педагогічної роботи без відповідної освіти та практичних інструкцій. Аби практично задовольнити ці потреби, у Детмольді, Берліні та у Фрайбурзі ан дер Заале було започатковано перші практичні спроби освіти вихователів. Однак через методичні недоліки та відсутність достатньої кількості здібних учениць вони залишилися тільки першими спробами.

У 1834 р. в місті Аугсбургу вчитель Йоганн Георг Вірт відкрив заклад для догляду за дітьми. Він вважав, що закладом для дітей молодшого віку має управляти чоловік з науковою й фаховою освітою керівника, тобто вчитель. Жінки мали виконувати допоміжну роботу або отримати педагогічну освіту, якщо вони хотіли взяти на себе керівництво.

Щодо відкриття другого закладу для догляду за маленьким дітьми (1835 р.), Вірт виступив із програмною промовою про суть, заснування та мету цього закладу. Він сказав: «Виховання дітей молодшого віку не слід розширювати до навчання, а варто обмежити розумним, природним розвитком сил, які ще сплять у дитині...Цей вік — ще не час для навчання, це час для гри, розваг, розвитку найпрекрасніших дитячих чеснот, пробудження та спрямування релігійних почуттів. Слід не стримувати дитяче життя і не перешкоджати дитячим прагненням, а розкривати їх і робити дитинство приємним, корисним та незабутнім» [там само, 36–37].

Вірт розробив докладні пропозиції щодо «організації навчального закладу для доглядальниць у поєднанні з закладом для догляду». Це школа для дівчат, які готувалися до роботи вихователок, щоб допомагати або матері вдома, або старшій доглядальниці в закладі для маленьких дітей. Вірт запропонував однорічну освіту, під час якої необхідно було засвоїти теоретичну частину

«з найважливішими обов'язками прислуги взагалі та особливо доглядальниці за дітьми». Для цієї частини освіти Вірт вважав необхідним вивчення психології та догляду за хворими дітьми, які повинен був викладати лікар.

Дівчата мали відвідувати заняття в закладі по дві години раз чи два на тиждень, отримуючи тільки теоретичні рекомендації «у формі простого, усного опису», які не базуються на літературі та на докладному обговоренні різних виховних принципів. Під час практичної частини освіти дівчата мали отримати підготовку, необхідну для «самостійної, старанної, спритної, придатної доглядальниці за дітьми» [1, 37-39].

Попри певні обмеження, вимоги та погляди Вірта є визначними, бо він рано зрозумів необхідність освіти для фахівців у закладах для дошкільнят з метою покращення та поглиблення виховної роботи шляхом педагогічних знань.

Відомо, що педагог Юліус Фьольсінг (1818—1882), якого «слід вважати одним з найвизначніших вихователів дошкільного віку минулого століття» [1, 37-39], створив 1843 р. в м. Дармштадті «школу для дітей заможних громадян». З педагогічних причин він вважав, що це може бути дуже корисно для дітей із заможних родин, але обстоював думку про те, що для дітей робітників та дітей заможних громадян необхідно створювати окремі заклади. До цієї школи для маленьких дітей Фьольсінг приєднав освітній заклад для вихователюк. Він помітив, що брак освічених вихователів перешкоджав створенню нових закладів для дошкільнят: «Якщо ми хочемо мати справні школи для маленьких дітей, нам необхідно спочатку мати кращих, освіченіших вихователюк, а не вважати вихователькою будь-яку особу, котра себе так називає» [1, 35-39]. Фьольсінг дуже серйозно сприймав професію та освіту вихователюк для дошкільнят. Для прийому в його освітні заклади дівчата-вступники повинні були мати вік від 18 до 24 років, добре фізичне здоров'я, веселу вдачу тощо, бути музично обдарованими. Однорічна освіта (за Фьольсінгом) мала тісно пов'язати засвоєння психологічних знань та практичну роботу в школі для маленьких дітей.

Фьольсінг наполягав, щоб дівчата під час останнього року навчання проходили практику в школі для маленьких дітей, аби підготуватися до майбутньої ролі матері, виховательки чи доглядальниці за дітьми.

Освітня концепція Фьольсінга «відрізнялася від освіти у Кайзерверті та пропозицій Вірта. Концепція освіти Фліднерса здавалася Фьольсінгу надто релігійною і так само, як і уявлення Вірта, недостатньо відкритою для інших вільних освітніх тенденцій, із надто механічною та повчальною організацією, що недостатньо враховувала єство дитини та розвиток її індивідуальності» [5, 38-39]. Фьольсінг піклувався і про підвищення кваліфікації вже працюючих вихователів. Він започаткував щотижневий «педагогічний гурток», що регулярно працював понад 30 років. На засіданнях гуртка обговорювали концепцію природного та відповідного дитині виховання в дитячих закладах, робили педагогічні доповіді, статистичні повідомлення про розвиток дошкільних закладів, співали, грали на піаніно, обговорювали ігри, настанови минулого тижня, нову педагогічну літературу та зачитували листи провідних педагогів, з якими спілкувався Фьольсінг [1, 35-38]. Фьольсінг, який першим побачив тісний взаємозв'язок між освітою та підвищенням кваліфікації, піклувався також про започаткування соціальних гарантій для вихователів дошкільників. Заслугою Фьольсінга є те, що він у своїй діяльності піклувався про певну професійну етику та зовнішній вигляд вихователюк, тим самим зробивши великий внесок у зародження й розвиток професії вихователя та її рівня.

У період діяльності Фьольсінга став відчутним брак освічених працівників у дошкільних закладах. «Якщо ми хочемо мати справні дитячі заклади та підтримувати їх, бути їх зразком та показати початковій школі, що таке справжня освіта, то спочатку нам необхідно мати краще і глибше освічених вихователюк» [там само, 36-38].

Паралельні пошуки поліпшення якості дошкільного виховання відбувались і в інших регіонах. У 1840 р. в Німеччині діяло близько ста шкіл для маленьких дітей та

закладів для дошкільнят. У першій половині XIX ст. чималий внесок у поширення та подальший розвиток громадських закладів для дітей зробив семінар для вихователів дітей дошкільного віку пастора Теодора Фліднера (1800—1864) у м. Кайзерверті. Спочатку пастор заснував 1835 р. школу в'язання для бідних дітей. Через рік вона розширилася до школи для маленьких дітей, призначеної для дітей усіх конфесій віком від 2 до 5 років. Ідеї заснування школи для маленьких дітей Фліднер плекав під час подорожей Англією та Шотландією в 1824 та 1832 рр., де він ознайомився зі школою «Infant School» Самюеля Вільдершпіна. У 1836 р. Фліднер теж відкрив заклад у Кайзерверті, до якого незабаром приєднав перший євангелійний семінар для вчителів дітей дошкільного віку. Фліднер вважав за необхідне навчати жінок та дівчат для майбутньої роботи в школі для маленьких дітей.

На відміну від англійської традиції призначати чоловіків для керівництва дитячими закладами та на відміну від поглядів Вірта, який вимагав для керівництва передусім освічених чоловіків (учителів) [6, 93]. Фліднер вважав, що робота в дитячих закладах та відповідна освіта мають бути винятково жіночою справою.

За концепцією Фліднера, освіта вихователки починалася з регулярних курсів тривалістю один-два місяці. Цей стислий освітній період Фліднер спочатку вважав достатнім для початкового навчання вихователок, тому що семінар відвідували здебільшого старші жінки (вдови), котрі вже мали певний життєвий досвід. Дехто з цих жінок залишався на семінарі тільки на кілька днів, щоб отримати загальне уявлення про роботу. Уже в перший рік у Кайзерверті здобули освіту 18 «дитячих дияконіс», як їх називав Фліднер у перших звітах дияконії [1, 39-45].

З одного боку, з поширенням дитячих закладів постійно зростали вимоги до вихователів, з іншого — цю професію все більше обирали недосвідчені та недостатньо навчені дівчата, тому освітній курс поступово збільшився до 12 місяців.

Концепція Фліднера зорієнтована ним на англійський зразок «Infant School». Він

організовував свій дитячий заклад здебільшого як школу. На відміну від Вірта, Фліднер мало враховував специфіку та вікові особливості дошкільників. У додатку до своєї «Книги пісень для шкіл для маленьких дітей» (1842) він видав програму розпорядку дня в церковних школах для маленьких дітей. У цій програмі присутній «чіткий розподіл часу, накопичення вправ, що виконуються на зразок шкільних, релігійних вказівок та одноманітної робочої діяльності». Фьольсінг вважав, що «за його (Фліднера) методикою в дітях розвивають надто багато зовнішнього і важкого, він залишає замало вільного простору для здорового розвитку дитини» [1, 39-41].

У третьому річному звіті про роботу закладу при дияконії (1838—1839) Фліднер сам стисло характеризує та описує заняття для вихователок дітей дошкільного віку, з чого можна детальніше бачити, які вимоги висували до майбутніх вихователок.

Для практичної освіти Фліднер передбачав відвідування семінаристками закладу для маленьких дітей у першій та другій половині дня, де ними здебільшого опікувалася вихователка Генрієтта Фрікен-хаус. Фліднер бачив у цій жінці надзвичайно здібну помічницю.

Охочі отримати освіту вихователки в Кайзерверті повинні були вміти добре читати, писати, трохи рахувати та поєднувати тілесне здоров'я, вправність, веселість духу, християнську вдачу й любов до дітей з певними здібностями до навчання. Від вихователок Фліднер вимагав три основні риси: велику, невичерпну любов до дітей, веселу, радісну вдачу та фізичне здоров'я. Якщо комусь не вистачало необхідної здібності до цієї професії, за Фліднером, він мусив здобути її шляхом особливої освіти.

Значний вплив релігійних настанов на освіту вихователок, котрі брали участь у щоденних службах дияконіси, у вечірніх читаннях Біблії тощо, викликав критику з боку Фьольсінга і Лаукхарда через надто інтенсивну релігійну спрямованість та односторонність і обмеженість освіти Фліднера. На основі своїх спостережень та досвіду стосовно освіти вихователок Фьольсінг критикував брак педагогічних знань в освіті

Фліднера: «Стосовно освіти вихова-тельок у Кайзерверті ми переконалися, що багато хто з семінаристок завдяки їхній тактовності, бажанню та розумінню хотіли б робити щось корисне, але не здатні на це через те, що їм бракує знань про методи виховання» [1, 42-45]. Важливо, що в Кайзерверті отримували освіту виховательки, котрі могли потім працювати у шойно заснованих закладах та школах для маленьких дітей. Завдяки імпульсу Фліднера з 1836 по 1842 р. у Рейнланд-Вестфалії було засновано 27 шкіл для маленьких дітей, керівники яких походили переважно з семінару в Кайзерверті [2, 158].

Надалі за цим зразком у Німеччині виникали нові «материнські дома» в мм. Нонненвайері, Карлсруе, Гросхепаху, Франкенштайні. Освіта виховательок у цих закладах, як і в Кайзерверті, була спрямована лише на релігійне виховання та його практичне втілення, тому «для самоаналізу та передачі основних педагогічних знань простору не залишалося. Домашня робота та рукоділля, уроки співів та гри на інструментах, вивчення ігор, але передусім релігійні настанови та служби визначали цю освіту» [5, 37]. Заслуга Фліднера та його значення для розвитку публічного, особливо євангелійного виховання маленьких дітей — передусім у його діяльності, спрямованій на освіту жінок-виховательок, які могли самостійно управляти дошкільним закладом. Фліднер започаткував і конференції для тих, хто вже отримав освіту, з метою підвищення їхньої кваліфікації.

Якщо цю освіту на семінарі Фліднера розглядати, виходячи із сучасної точки зору, вона може здатися недостатньою як стосовно предметів і матеріалу викладання, так і стосовно тривалості навчання. Але його навчальний план частково містить основні напрями сучасної освіти. Фліднер надав дошкільним закладам та освіті вихователів нового, сильного імпульсу. Для нього робота з маленькими дітьми була завданням дияконії, саме тому в наступні десятиліття особливу роль у поширенні євангелійного догляду за дітьми відігравали жінки з дияконії.

Водночас із Фліднером та Фьольсінгом

намагався втілити в життя свої ідеї про виховання дітей раннього віку Фрідріх Фрьобель (1782—1852). Протягом багатьох років він працював над планами нової всеохопної освітньої системи для людей різних вікових категорій. До дитячого садка як свого винаходу він звернувся лише згодом, протягом решти життя все більше займаючись питаннями виховання дітей раннього віку.

Педагог метою виховання ставив «усебічне поєднання життя», при цьому виховання має базуватися на творчій діяльності, грі та роботі. Він вважав, що розвиток дитячого прагнення до гри підтримує процес самовизначення та зростання з дитини дорослої людини. Для нього гра була «дзеркалом життя», в якому дитина символічно взаємодіяла зі світом у самостійній діяльності. Для цього він конструював «подарунки для гри»: м'яч та кулю, кубики для будування та валики, дошки для викладання мозаїки, листи для складання та плетіння.

Через роки пошуків належної назви для свого «дитячого закладу для догляду та занять» уперше в своєму проєкті він використав назву «дитячий садок»: «Як у саду, під захистом Бога та ретельним наглядом досвідченого, вдумливого садівника, у гармонії з природою, так і тут треба зрощувати і виховувати найбагороднішу парость — людей, дітей як зародки та членів людства, у гармонії з самими собою, Богом і природою». За Фрьобелем, діти мали вже в ранньому віці отримувати досвід і вчитися досліджувати навколишній світ у колективі своїх однолітків: «Дитячий садок виник з прагнень Фрьобеля показати матерям, а пізніше й вихователькам, як його матеріал необхідно втілювати у спілкуванні з дитиною, щоб дитина, отримуючи духовний імпульс, вчилася вільно обходитися з ним» [1, 47-48].

Заснований Фрьобелем виховний та освітній заклад для трьох-шестирічних дітей, за його задумом, багато в чому відрізнявся від завдань і методів відомих на той час шкіл для маленьких дітей та доглядальних закладів. У дитячому садку дітям необхідно було багато простору для задоволення їхнього прагнення до діяль-

ності. Найкращим для цього Фрєобель вважав різноманітні ігрові пропозиції, продумані за метою, засобами та методами. Так він сподівався розширити і доповнити сімейне виховання [4, 57]. Від самого початку Фрєобель поєднав вимогу освіти для працюючих у дитсадку вихователів, котрі зобов'язані «спостерігати та підтримувати зростання дитини» в цьому виховному закладі, з новою концепцією.

Першими учнями у м. Бланкенбурзі були лише молоді чоловіки, котрим Фрєобель на спеціальних курсах протягом кількох місяців демонстрував свої ідеї. Згодом Фрєобель закликав жінок, які з 1840 р. стали отримувати освіту на курсах у м. Бланкенбурзі, Кайльхау та Марієнталі. Курс тривав у середньому шість місяців. Залежно від попередньої освіти учасників, він міг скорочуватися або продовжуватися. Розпорядок дня було по-різному сплановано на різних курсах.

Спочатку Фрєобель передбачав два освітні курси: однорічний для студентів з більшим запасом знань, які легше розуміють деталі та взаємозв'язок, щоб спостерігати та опрацьовувати життєві потреби дитини. Інший курс «для менш освічених» мав тривати щонайменше два роки, при цьому Фрєобель вимагав від майбутніх студентів наявності основної освіти початкового вчителя [1, 47-56].

Відправною точкою освіти вихователів для дітей раннього віку мала бути висока загальна освіченість, тим самим — особлива тренованість духовних здібностей. Крім цього, майбутні спеціалісти мали «знати закони природи, мати основні знання з педагогіки та психології, вміти застосовувати їх у практичній, ігровій діяльності, бути досвідченими в спостереженні дитячого розвитку, а також бути методично та естетично вмілими і чутливими» [1, 47-56].

На той час багатьма закладами для дітей дошкільного віку управляли чоловіки. Наприклад, у м. Вюрцбургу (1836), Аугсбургу (1838) та ін. Виникла офіційна дискусія про те, хто більше підходить для управління дошкільним закладом — чоловік чи жінка. Після того як Фрєобель розробив детальний проект «дитячого

садка», орієнтований на материнський догляд за дітьми, він майже цілковито віддав перевагу жінкам для роботи в дитячому садку. У зверненні до княгині-матері Шварцбург-Рудольштадт (1839) він підкреслював: «Чим більше я зосереджуюся на догляді за маленькою дитиною, тим більше розумію: те, що необхідно для раннього виховання людини, передусім має відбутися для дитинства, у чому чоловік може брати мінімальну участь, а не бути єдиною можливістю, — це материнська натура жінки, її материнська любов, що має підтримувати дитину» [там само, 49-56]. Фрєобель бачив виховательку дитячого садка як педагогічного працівника із всеохопною («всебічною») освітою, а також здатну аналізувати свої знання й діяльність і переносити теоретичні надбання в практичне спілкування з дітьми. Концепція Фрєобеля — це важливий внесок у прагнення тогочасних жінок до емансипації. Але при цьому на користь жіночої інтуїції та душевного розвитку було зовсім занедбано високі інтелектуальні вимоги, які Фрєобель ще висував до освіти» [5, 45].

Для Фрєобеля освіта виховательки дитячого садка, а також сам дитячий садок були невід'ємною складовою всеохопної системи освіти та виховання, яку громадськість повинна підтримувати так само, як і школу.

У тогочасному суспільстві ідеї Фрєобеля отримали велику підтримку, але після невдалої революції 1848 р. наštовхнулися на недовіру та опір державних служб. У Пруссії 1851 р. це призвело навіть до заборони дитячих садків через можливу демократичну та соціалістичну небезпеку, яка нібито походила від них. Хоча цю заборону було знято вже 1860 р., поширення дитячих садків усе ж таки помітно затрималось у країні, де зародилася ця ідея. Провал Громадянської революції, придушення демократичного руху та пов'язані з цим обмеження і в сфері педагогіки відсунули далеко назад освітньо-політичні прагнення реформ та зруйнували започаткування у сфері дошкільного виховання, інтегрованого в єдину громадську систему виховання.

Досвід Фрєобеля як батька сиріт у м. Бургдорфі та керівника повторних курсів

дав йому змогу дійти висновку: шкільному вихованню не вистачає необхідного та правильного фундаменту, якщо не вдалося уважно розглянути і здійснити реформацію домашнього виховання. Необхідність зрощування обізнаних матерів стала головною в його серці, і важливість раннього виховання здалася йому важливішою, ніж будь-коли». При цьому він прагнув передусім через розуміння істинної виховної роботи в дитячих садках піднести все німецьке жіноцтво до його «високого материнського фаху» в сім'ї. Дитячі садки мали стати для всіх жінок місцем, де можна спостерігати та засвоювати «дійсно правильний догляд за дітьми» [1, 47-56].

Свій дитячий садок педагог бачив не просто як відповідь на масове зубожіння свого часу, а як педагогічний засіб для нового виховання, що відповідає потребам дитини [7, 42].

Отже, дитячий садок Фрєобеля — це новий заклад для виховання дітей дошкільного віку й водночас концепція професії виховательки дитячого садка, для якої була необхідна спеціальна освіта.

Література

1. Adalbert Metzinger. Zur Geschichte der Erzieherausbildung. Quellen - Konzeptionen — Impulse — Innovationen. Peter Lang. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien, 1993. — 381 s.
2. Barow-Bernstorff, E. /Günther, K. — H. / Kreckler, M. /Schuffenhauer, H.: Beiträge zur Geschichte der Vorschulerziehung, — 4. Aufl., Berlin, 1974. — S. 132–158.
3. Gehring, J. (Hrsg.): Die evangelische Kinderpflege. Denkschrift zu ihrem 150 jährigen Jubiläum, Langensalza, 1926. — S. 44.
4. Deißler, H. — H.: Verschluter Kindergarten Wege und Irrwege der heutigen Vorschulpädagogik, 4. Aufl., Freiburg, 1973. — S. 57.
5. Derschau, D. von: Die Ausbildung für Kindergarten, Heimerziehung und Jugendarbeit an den Fachschulen /Fachakademien für Sozialpädagogik — Entwicklung, Bestandsaufnahme, Reformvorschläge, Gersthofen, 1976. — S. 37–45.
6. Hoffman. E.: Vorschulerziehung in Deutschland. Historische Entwicklung im Abriß, Witten, 1971. — S. 93.
7. Wolf, A.: Zur Geschichte der Sozialpädagogik im Rahmen der sozialen Entwicklung, Donauworth, 1977. — S. 42.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2012